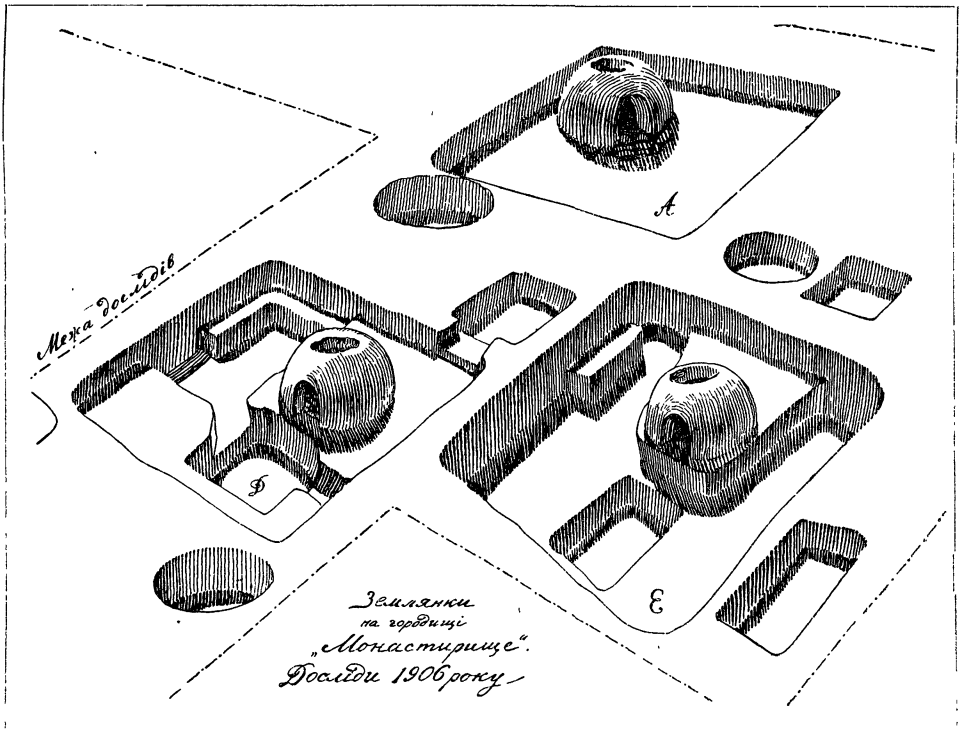

Городище „Монастирище“.

Численні місця колишнього селища, що зветься у слов'ян городищами, розкидані в Східній Європі на великих просторах від Дунаю до Уралу, від Чорноморського півдня до крайньої півночі. Відомі вони в степах і лісах, на високих горах і болотяних луках. Їх знає висока берегова круча і так зване „коса“. Нарешті відомі були городища і в неприступних болотяних місцевостях, що покриті очеретами і драговиною. Будучи однотипові своїми формами,—вони скидаються на якісь яйцевидні форми або коло,—тим часом вони дуже різняються своїми культурами, що-до доби й національ-

Мал. 1. Загальний вигляд відкритих землянок.

них прикмет. Велика кількість їх розкидана на території як Росії, так і України. Вони міцно заховують таємницю минулого. Та й з запитанням до них звертаються рідко.

На верхівях Волги та Оки в останні часи перед європейською війною багато городищ, хоч і не остаточно досліджено, але в значній мірі виявлено. Культуру цих городищ та характер її вже намічено. Майбутня робота над дослідженням цих пам'яток старовини мусить мати на меті з одного

боку—поширення відомостей про їхнє розповсюдження, а з другого,—удосконалення та розвиток того знання, яке дав уже археологічний матеріал, та й саме розшукування його. Після цих досліджень доба городищ становилась більше ясною. Залишалось ще працювати в обсягу взаємовідносин між тими або іншими напрямками, між двома—трьома культурами. Це, головним чином, городища так званого „Дьякова“ типа. Залишався ряд городищ інших не численних культур, про які мається менше відомостей, але праця коло їх виявлення все-ж поволі провадилась завдяки енергії одного з найвидатніших російських археологів сучасного моменту А. А. Спіцина, з одного боку, та В. А. Городцова—з другого, з їх, правда не численними, на жаль, учнями та помічниками. Не численні, обмежені кількістю, культури російських городищ не вимагали й великого напруження сил для їх виявлення.

Що-ж до аналогічних пам'яток оселища минулих часів на території України, то справа з їх вивченням ішла іншими шляхами.

Відомо їх стало чимало, значно більше, ніж у Росії. Працювало над ними багато фахівців. Наслідком цього явились роботи-показчики, ствдії описового характеру; маються також праці, які розподіляють їх на типи, а також роботи дослідчого характеру і т. и. Але справа до цього часу не тільки не спрощується, а, навпаки, ускладняється. Що ні звістка про городище, то все нова культура, нові типи, нова доба. Місця оселищ колишніх мешканців на Україні так різнманітні що-до культур, так різнотипні своїми добами, що в сучасний момент занадто рано не тільки ділити їх на типи, але й говорити про кількість культур. Далеко не досить гадати на підставі зовнішньої форми городища про його культуру. Тому головним завданням сучасної української археології є виявлення шляхом певних пробних дослідів над відомими городищами характера й культури тієї величезної сили їх (городищ) на Україні, якими вона так густо вкрита.

Не треба забувати, що по Україні не тільки тимчасово проходили, але й мешкали, іноді й довгий час, десятки різних народів з своєрідними, оригінальними, їм одним властивими культурами й побутовими формами, чого була позбавлена вже зазначена частина Росії з верхів'ями Волги та Оки.

Кожний такий народ залишив нам на місцях свого житла—городища—крім де-яких місць, як, наприклад, селища,—іноді велику силу певних захоплюючого інтересу побутових речей, видатних творів мистецтва, які відкривають очі на несподівані технічні та художні досягнення й умілість давно-минулого, про які ми й не гадали.

Дослідники на ниві української археології: Антонович, Біляшівський, Бобринський, Гошкевич, Данилевич, Добровольський, Ляскоронський, Хвойка й багато інших подали нам велику силу звісток про різні городища Придніпров'я. Але ще більше городищ залишилось зовсім невідомими. Вони ланцюжком розкидані по долинах річок, на їх крутих і низьких берегах. По берегах лівобережних допливів Дніпра: Сули, Псла, Ворскли, Орелі, а також по допливах цих останніх, по верхів'ях Донця й інших, городищ знаходиться не менше, ніж сучасних понадбережних сіл.

Треба ще зазначити, що й у віддалених від берегів пунктах вони також попадаються.

Велике значіння їхнє в важливому питанні про заселення України в найдавніші часи виявиться в майбутньому, коли городища будуть хоч частково досліджені. Речі, що знайдено в них—певний ключ до відкриття історії заселення, до характеристики життя минулого, зо всіма його громадськими, побутовими, релігійними й іншими явищами. І треба додати, що це джерело—єдине для вивчення доби до X століття нашої ери.

Виключаючи працю В. Хвойки про придніпровські городища, яка подає фактичний матеріал про культуру досліджених ним городищ, роботу

Гошкевича про городища долішнього Дніпра, студії Антоновича та працю Ляскоронського, що дає лише описовий матеріал, — ми надалі не маємо праць, присвячених загальному оглядові городищ, окрім праці Самоквасова. Скажемо від себе: і рано ще таким працям з'являтися. Нема ґрунту для них. Потрібна ще велика чорна робота, аби на підставі її писати загальні нариси.

В межах Роменського повіту на Полтавщині, особливо по річ. Ромні й Сулі, в праці Ляскоронського зазначено лише чотири різнотипові своїми формами городища. Між тим у тих же самих місцях нараховується в сучасний момент ще стільки-ж городищ. Таке збільшення дає можливість гадати, що й далі, вниз по Сулі й допливах її, не всі городища ще відомі. Цілком зрозуміла річ—відразу занадто трудно виявити всю їхню кількість.

Людности, що залишила таку силу місць свого житла, було що-до кількості багато. Між тим її культура нам зовсім невідома. Невідомими залишаються й похоронні обряди й місця похорону, палення.

Коли для прикладу візьмемо річ. Ромен, то на берегах її знайдемо хіба тільки трохи менше городищ, як сучасних сел; теж саме явище—і по Сулі. Невідомо, скільки було в колишні часи мешканців в кожному городищі, та менш ніж їх єсть у сучасний момент в селі; але все-ж таки сказати, що цих мешканців взагалі було мало—не можна. Край був заселений. Всі річки були усіяні поселеннями через де-які віддалення. Наше завдання—вияснити, хто був насельниками цих городищ.

Природне запитання—хто був мешканцями їх—не буде в сучасний момент мати певної відповіді. Ще не виявлена кількість місць; далі—культура кожного місця. Один висновок залишається безсумнівним—це не є культура словянського курганного періоду, поскільки ми її знаємо в тутешніх краях.

Ця культура значно старша, як можна про це гадати на підставі решти її, яку вдалося зібрати. Гадаючи по де-яких пам'ятниках минулого, що стали відомими в останні часи археологічних дослідів перед європейською війною, маємо можливість зазначити, що культура городищ Роменського типу посувається далі на схід і має де-які аналогії в Донецькому городищі біля Харкова, де знайшов я в долішньому самому давньому шарі фрагменти ріжного посуду з тими-ж самими узорами, що й на городищі „Монастирище“ біля Ромен (за винятком верхніх товстих верств з черепками, які відносяться до XI—XIII стол., типовими для курганного періоду словян). Там же знайдені й землянки, видимо, того-ж типу. Ще далі—городище в селі Борщево Коротояцького повіту на Вороніжчині, досліджуване А. А. Спіциним—дало черепки й кістяні вироби, подібного, хоч не в повній мірі, характеру. Видно на них лише відбилась культура типу Роменських городищ.

Далі багато аналогічних речей знайдемо в городищі Будляжському і на город. Калядин Сосницького пов. на Черниговщині, що досліджені Ю. Г. Гендуне, в 1904 році.

Для місць північного розміщення від Роменського району мається городище, яке приваблює нашу увагу своїми речами. Це городище біля Лопазні Мглинського повіту, між Мглином і Суражем на річ. Іпуті, що відкрито було С. А. Гатцуком. В ньому знаходимо аналогічні Роменським, але з де-якими відмінами речі, які вказують теж на великий вплив культури типу Роменських городищ.

Порівнюючи й вивчаючи матеріал, здобутий в цих пунктах, не можливо не бачити між зазначеними пам'ятниками великих стосунків.

Останнє з зазначених городищ, між иншим, дає вказівку на існуючий зв'язок між городищами типу „Дьякова“ й городищами типу Роменського.

Як питання про людність, що заснувала городища, так в однаковій мірі й питання про час будування їх, залишається поки що передчасним. Необхідно мати більше матеріялу для порівняння й датування його. Необхідно виявити не тільки кількість їх, але й район розповсюдження городищ.

Від дослідів цих городищ ми маємо право чекати, як від певних джерел, великих наслідків. Що не дали археологам курганні могильники й чого не можуть дати нам історичні факти, то про це саме ми можемо довідатись од колишніх місць людського житла—городищ.

До цього часу городища мало досліджували. Причина цього відома: їх досліді потрібують великих коштів, а знахідки в них цілком науковій і майже завжди, за винятком невеликої кількості,—не мають матеріяльної вартости. Тому археологи недавнього минулого рідко зупинялись на них, витрачаючи свою енергію на вишукування пам'ятників, цікавих як з боку наукового, так і матеріяльного.

Роменська група городищ особисто мене зацікавила ще в 1901 році, коли я разом з Ф. Николайчиком, В. Безпальчевим на кошти І. Ф. Чигринцева був зробив перші пробні розкопки на городищі „Монастирище“. Про це городище оце тепер мені й хотілось би сказати де-кілька слів.

Городище під назвою „Монастирище“ (назва походить від монастиря, що ніби-то колись на ньому стояв, але зараз не залишилось жодних слідів існування такого монастиря на самому городищі) розташувалось на самому кінці довгої, але низької коси, яка утворилась при вході річки Ромен в р. Сулу, біля самого м. Ромен. Воно міститься на правому березі р. Ромна й на правому-ж р. Сули на віддаленні приблизно 250 сажнів від схилів гори, на якій розмістилось м. Ромен, в східньому напрямкові від нього, на колишніх непроходимих болотах.

Таким чином, широка з початку й дуже вузька в кінці, коса виносить городище в саму середину колишнього болота, яке трудно було не тільки переїхати, але й перейти. Це городище, будучи заховане в такому природньо забезпеченому місці, являлось спокійним і дуже приемним для оселищ. І в сучасний момент до нього можна підійти лише з боку коси, від м. Ромен. Кругом нього болото, що поросло травою, й по якому не завжди можна пройти. Від коси городище відрізано ровом і валом, що насипаний частково з цього самого рову, також з площі городища.

Ще недавно, я памятаю,—навкруги городища росли верби, вільхи, а біля самого городища по його схилах—берести; а густі кущі лози та верболіз, переплетені й завиті паразитними рослинами, покривали решту площі, по якій доволі небезпечно було рухатись, не ризикуючи бути затягнутим у болото. На далекий простір від самого берега тягнулися густі площі очерету, крізь який занадто трудно продертись.

Городище має загальну форму яйця з поширеною західньою стороною, що підходить до коси, й вузькою в протилежному напрямкові, що направлена до річ. Ромен, яка охоплює городище з північної та східньої сторони.

З боку міста Ромен площа городища значно вища, потім поволі його площа знижується в двох напрямках: з півночі—на південь і з заходу—на схід. Виключаючи цей схил, вся площа городища рівна. Ніяких впадин або горбочків не видно.

В останні, післявоєнні часи на городищі розводили город. Раніш же воно не підлягало обробці. Через це саме верхній його гумусовий шар посований.

Що торкається схилів городища, то з північного боку вони круті й вищі ніж з південного, а з цього останнього похилі й не так високі.

Рів, що відділяє городище від решти коси, здається мені, не відноситься до тих старих часів, коли зроблено саме городище. Він, оскільки це можна

помітити без дослідів, поновлений по старому пізніше з метою, яку ставили практичні інтереси власників пізніх часів. Старий рів, що відокремлював городище від решти підвищеної площі коси, попований вже підправкою, але ж та його частина, що проходить біля самого городища, відповідає потребам городища, як такого. Через нього прокладений і навіть зберігся до цього часу перехід, якому в самім валу відповідають колишні глибокі ворота. Тому гадаю, що ця частина рову залишилась здавна цілою, а його південна частина можливо підправлена.

Ворота розділяють вал на дві нерівні частини: північна частина менша за південну.

До городища з його вузької сторони, себ-то зі сходу (з боку річки), підходять два маленькі майданчики, один нижче другого, природнього походження.

Вал мається, таким чином, лише з західної сторони городища й на-сипаний так, що його кінці поволі знижуються, зменшуються й переходять в ледве помітне підвищення на бокових частинах городища. Найвища точка валу знаходиться з західної сторони городища, у воріт.

Розміри городища на верхній його площі, згідно з обмірами, які провадив інженер П. І. Василенко, такі: по ширині, з півночі на південь—біля 44 метр.; по довжині з заходу на схід—біля 75 метр. в найвищих місцях.

Височінь городища уявити собі трудніш, тому що вона з різних боків городища буде ріжною. Крім того у кожній стороні вона ріжна. Найвищий пункт над загальною луговою поверхнею городище має з північно-західної сторони, де височінь досягає—4,50 м. без валу. Найнижча точка буде з південно-східного боку, де площа городища досягає приблизно 2 м. Далі всі височіні будуть укладатись між цими двома зазначеними цифрами.

Височінь валу в найвищим місці в сучасний момент, коли він вже досить осунувся, не перевищує 1,20 м. над поверхнею городища, тоді, як з зовнішньої сторони, де у вала мається, між ним і ровом, неширока (прибл. 2,2 м.) площа—досягає від цієї площі до горішньої точки біля 2,50 м.

При цих вказівках на розміри мушу зазначити, що навіть інструментальною з'ємкою трудно-установити певні цифри з огляду на те, що в різних місцях будуть ріжні покажчики. Беруться числа найхарактерніші.

Досліди, що провадилися на городищі в цьому 1924 році, були не першими для цього пам'ятника і, маю надію, не останніми. Городище заслуговує уваги й до нього прийдеться звертатись, можливо—для перевірки майбутніх висновків, можливо для поповнення фактичних даних. Ще в 1901 році автором цих рядків були зроблені на городищі перші пробні кроки, які показали, що культура його несподівана й надзвичайно цікава, що вона не має в інших пам'ятниках на Україні тотожності.

Звернула свою увагу на цю культуру бувша імператорська Археологічна Комісія, і в 1906 році доручила мені зробити вже ширші, але все-ж таки пробні досліді. Цими дослідями установлені були факти густого заселення городища, велика його давність, присутність землянок самого примітивного типу, велика кількість посуду, особлива любов мешканців до орнаментальних окрас цього посуду, а також майже повна відсутність металу: міді, бронзи; присутність же залізних виробів виявилась в такій незначній мірі, що цей факт можливо було розглянути, як виняток.

Матеріал, здобутий на цьому городищі, був, як я вже мав нагоду зазначити—остільки несподіваний і цікавий, що Археологічна Комісія доручила мені дослідити весь Роменський район для з'ясування присутності подібних же пам'ятників. Їх присутність тут була майже обов'язкова, судячи з характеру знахідок Роменського городища.

Дійсно не довго прийшлося шукати. Такі пам'ятники виявились в декількох пунктах Роменської округи й поблизу один від одного. Пробні досліді, що зроблені на них, дали гарні вказівки на ту-ж саму культуру.

Городище Медвежівське, біля с. Медвеже на річ. Ромен, городище Вашкевича, на річ. Сулі, проти села Москалівки, й городище Глинське, теж на річ. Сулі, були мною досліджені в різні часи. Про них я подам відомості в майбутньому, коли буду мати можливість закінчити свою працю про городища Роменського типу, що мною підготовляється до друку.

Таким чином район розповсюдження цієї, несподіваної тут культури поширюється. Мається гадка, що вона займає значно більшу округу. Але ледве чи цей район буде поширюватись на південь від Ромен. Ї підстава гадати лише про північ і схід, згідно з матеріалом, що добутий з городищ, які межують з Роменськими.

В 1924 році роботи на городищі провадилися завдяки ріжним пожертвам. Роменський Окрвиконком асигнував на ці роботи, як роботи, що виключно йшли на користь місцевому музею, невеличку суму. Потім були кошти, що одержані музеєм від 2-х публічних лекцій, що прочитані були мною в м. Ромні, і, далі, невеличка допомога приватних осіб. Особливу-ж і не малу допомогу віддала та молодь, що безплатно працювала з лопатою в руках ¹⁾ за весь час дослідження в цьому році. Трудно було організувати при наших невеликих засобах роботу. Трудно було працювати на городищі й читати публічні лекції для здобуття грошей на досліді, але робота налагодилась і провадилась майже на протязі цілого місяця.

Велась вона засобами траншей-зондажей, від яких потім починались досліді певної частини площі. Кожна проложена траншея, проходячи через товщу культурного, жилого шару, доводилась до материкової землі. Коли зондаж зустрічав на своїм шляху решти ям, землянок, цікавих наверстувань, вона поширювалась в тому чи іншому напрямкові й, таким чином, формувалась в кесон, іноді дуже великих розмірів, що доходили до 10×10 метр. в квадраті.

Таким чином на городищі прокладено було декілька ріжної довжини зондажів в ріжних напрямках, якими виявлено й остаточно обслідувано три землянки, а дві, досліді яких залишилися надалі, тільки намітилось.

Зондаж, що був заложений в самім широкім місці городища, в тих місцях, де боковий профіль найширше виступав, і проходив через всю ширину городища з півдня на північ, дав найцікавіші наслідки. Перш за все цей зондаж дав можливість виявити форму первісної поверхні, на якій утворилось городище. По-друге—прокладка його мала вияснити відношення центру городища до його периферії, в розумінні використання мешканцями городища площі його. Бажалось знати, чи не була середина його лише майданом, навкруги якого розміщались землянки. Цей зондаж зустрів решту землянок лише у південного схилу городища, потім на самім північнім краю (остання залишалася не дослідженою до майбутніх праць). Середина-ж городища, в місці проходу зондажа, по всій його ширині не мала ніяких вказівок на існування землянок в цих місцях. Він (зондаж) показав і те, що середня частина має дуже невелику, нетовсту верству культурних шарів. Жилий шар тут обмежується товщиною біля 0,75 метр. разом з верхнім гумусовим шаром. Далі, під ним іде глиняста материкова первісна земля з її поверхнею—гумусовим шаром, на якій вперше осіла людність.

¹⁾ В роботах брали участь такі молоді сили: 1) Береговський В. 2) Богданович К. 3) Вортман Я. 4) Гречук В. 5) Гречук О. 6) Овдієнко Л. 7) Науменко П. 8) Чорниш Д. під керівництвом завідуючого Роменським музеєм М. М. Семенчика. Крім зазначених осіб брали участь в роботах і інші, але не постійно й не довгий час. Всім працівникам висловлю тут за культурну допомогу й важку працю свою щире подяку.

Між тим з боків городища ця товща культурних шарів досягає розмірів біля 2 метр. Таким чином, при сучасному рівню поверхні городища ми маємо первісний кістяк його в поперечному розрізі, що має вигляд горба, який поволі спускається до бокових країв сучасного городища. З боків городища, т. робом, ніби то зроблена товста насипка, аби довести поверхню його до того зовнішнього вигляду, який воно має в сучасний момент і виглядало в старі часи, але не в давні. Звичайно, ніхто навмисне його не підсилав, не підвищував. Бокові культурні нарости—природній жилий приріст. Але при цьому міркуванні залишається цілком не розв'язаним питання, що повстає поруч, у зв'язку з рівною поверхнею городища й тими землянками, що знаходяться в глибині; під цією рівною поверхнею. Де-які землянки знаходяться на глибині 1 м., інші—на глибині 2 м. Коли вони руйнувались, після того, як їх залишали добровільно чи примусово мешканці, то поверхня, таким чином, мусіла бути нерівною: з горбами, ямами. Припустимо, що поволі, з довгими часами, все це зруйноване заповнювалось, покривалось рослинами, які далі гнили, знов присипались порошком і знов рослинами і, таким чином, поверхня підвищувалась, наростала аж до сучасного менту. Під час праці в цім році, між іншими спостереженнями, виявилось, що в тих верствах землі, які знаходились над самою землянкою, майже не було знахідок: ні черепків посуду, ні кісток, так звичайних на тих частинах, які лежали по-за межами землянок і рядом з самими землянками. Цей факт був характерною вказівкою: коли починали після гумусової верстви з'ємку землі й знахідки були в цьому місці відсутні, то це була ознака, що місце знаходиться над колишньою землянкою і, навпаки, коли після гумусової верстви починали траплялись знахідки,—це була ознака, що досліді знаходяться на околицях, що оточують землянку, на старій материковій поверхні. В землянці-ж знахідки траплялись, головним чином, ближче до долівки, особливо-ж на самій долівці, в купах попівлу біля печей і в самих печах. В землі-ж, яка заповнювала землянку, знахідок було значно менше. Таким чином, на старій материковій поверхні, в яку була врита землянка, було знайдено чимало ріжних речей, або викинутих за нездатністю мешканцями за межі самої землянки, або загублених і затоптаних свого часу в землю.

Землянки. Землянки були зроблені в ґрунтовій землі на зразок неглибокого чотирикутника ріжних розмірів, але не більш як 5 метр. по боках (далі, в кожному окремому описові землянок будуть зазначені точні обміри). Глибина землянки, що викопувалась в ґрунті, колись була ріжна. Іноді вона досягала 1 метр., рідко глибше, часто-ж 0,75 м. При дослідіх виявити всю височінь стінок землянки не довелось. Завжди правильний обріз стінки помічався значно глибше її первісної височіні. Це явище з'ясується тим, що під час руїни землянок краї стінок її обсипались, обвалювались, то під впливом цілком природніх атмосферних явищ, то, можливо, й під впливом інших, цілком механічних. Тому гарний повний обріз стінок в розкопках помічався значно пізніш, ніж лопата почала працювати вже в межах землянок.

Майже ніколи не траплялось знайти землянку правильних форм: завжди вона продовгувата трохи, по-друге—боки її не однакової довжини, нагадують вони трапеції, ромби й інші неправильні форми. Стінки землянки завджди прямовісні, сторчові, ніколи не похилі. Оброблені вони гарно, рівно. Долівка в землянці взагалі рівна, але часто буває з де-якими нахилами то в один, то в другий бік, головним чином нижче перед піччю. Але, крім цього, в долівках часто трапляються окремо зроблені ямки. Вони з'являються прямо-таки необхідною приналежністю кожної землянки з піччю (а інших і не траплялось). Такі ямки виконано чисто, врито в до-

лівку перед піччю з явною метою поліпшити своє положення під час праці біля неї: аби не дуже нагинатись до виходу в печі: треба було понизити рівень долівки й таким чином поставити себе в більш відповідне положення. Трапилась землянка й без такого поглиблення ще в дослідях 1906 року. Завжди—це чотирикутна ямка, що досягає іноді до 0,40 м. глибини від долівки.

Віддалення між землянками скрізь були неоднакові і встановити певні норми поки-що трудно, але взагалі вони занадто маленькі. В дослідях 1906 року віддалення між тими трьома землянками, які тоді досліджено було, найбільше—3,20 м. (між землянками А і Д, тоді як між цими двома й останньою Е воно було значно менше). Те-ж саме і в дослідях цього року—між землянкою Б і землянкою В віддалення ледве досягало 1,30 м.

Цікаво було-б розкопати площу городища значно ширше, аби виявити не одну—дві землянки, а цілий комплекс їх і зафіксувати їх взаємовідношення, винайти доріжки, якими вони з'єднувались, і багато інших цікавих особливостей.

Крім зазначеної ями, в кутках землянки іноді зустрічались маленькі круглі ямки до 0,30 м. в діаметрі й до 0,25 м. глибиною. Такі ямки виконували ролю гнізда для того дерев'яного стояка, який тут був поставлений, мабуть для того, аби нести на собі перекладину, що тримала якийсь-то дах над землянкою. Такі гнізда зустрічались і в дослідях 1906 року, траплялись вони й минулим літом. Цей факт свідчить по-перше за те, що землянка мала зверху перекриття, по-друге, що покриття це було однобічним, тому що гнізда завжди зустрічались лише на одній стороні землянки.

Після здобутих фактів дослідями 1906 року для мене не було остільки ясне це становище, як після дослідів цього року, коли знов у двох землянках знайдено такі-ж ямки—гнізда для стояків. Тоді я гадав, що така неглибока ямка й широкий її діаметр не зміг би утримувати стовпа. В сучасний же момент після того, як знайдено було ямки значно глибші і в більшій кількості,—питання це з'ясовується, й перекриття однобічне в наших землянках для мене стає аксіомою. Особливо переконує про це землянка в дослідях минулого літа, де було розміщено чотири такі ямки по південній стінці землянки.

Внутрішнє улаштування землянок поки що остільки ріжноманітне, що зупиняє всякого, хто бажав би на підставі сучасних даних висловити свої загальні висновки. Можливо, що в майбутньому, при дальніших дослідях виявляться ще й інші конструктивні форми внутрішнього убранства землянки.

Одні землянки не мають ніяких прилавоків біля стінок своїх, ні підвищення вроді полу й т. п., крім печі, що поставлена на самій долівці і, навіть, немає ямок перед нею. Другі—мають підмостку під піччю й остання, таким чином, стоїть ніби-то на платформі. Треті мають і платформу для печі й прилаочки коло стінок і иншу платформу, ніби-то піл в нашій селянській хаті. Ці особливості тут не пояснюю словами, а відсилаю зацікавлених до малюнків, які виконані на підставі точних обмірів, але мають в зруйнованих частинах реконструкції на підставі частин, що збереглися в інших місцях наших дослідів. Це торкається головним чином печей на мал. 1, де вони реконструйовані на підставі знайденої однієї цілої в землянці Е (той же малюнок) в дослідях 1906 року. Решта малюнку повторює натурою зо всіма деталями, що відносяться до конструкції.

Крім ямок перед піччю в землянці знаходиться платформа, на якій можливо було сидіти й навіть лежати, як наприклад в землянці. В (досліді 1924 р. Малюнок 2). Іноді ця платформа віднесена далі в куток,

а не знаходиться перед самим входом в піч, як наприклад в землянці Д (досліди 1906 року. Малюн. 1).

Прилавки, які знаходяться в де-яких землянках, бувають заввишки до 0,35 м.; такі-ж розміри мають вони і в ширину.

Піч, що є приналежністю кожної землянки, в чотирьох випадках мала форму півкулі, іноді трохи витягнутої догори, дірочкою для диму вгору і входом з боку. Що до її плану, то в цих випадках вона мала майже правильний круг, діаметром до 1 м., іноді при такій же височині, а іноді трохи вище. В четвертому випадкові піч мала в плані продовгасту форму й остільки попсовану вгору, що встановити її певні форми занадто трудно. Але-ж гадаю, що її горішня частина була зведена півціліндричним покриттям (землянка В, доліди 1924 року. Малюн. 2).

Під піччю здебільшого знаходилась платформа вирізана з того-ж самого ґрунту, в якому викопана й сама землянка, або-ж насипана з культурної землі, як це було в землянці Б (1924 р.) (малюнок 2, літера З). Платформа, вирізана з тієї-ж самої землі, що й землянка, є в землянках Д і Е (досліди 1906 р., малюн. 1).

Сама піч зліплена з глини й має дуже товсті стінки. Так, в землянках Е і Д—від 0,20 до 0,25 м. Внутрішня частина її стінок дуже випалена, до червоного, а поверхня покрита сажею. Зовнішня поверхня печи оброблена ретельно й чисто, і глина має вигляд сирії, не випаленої.

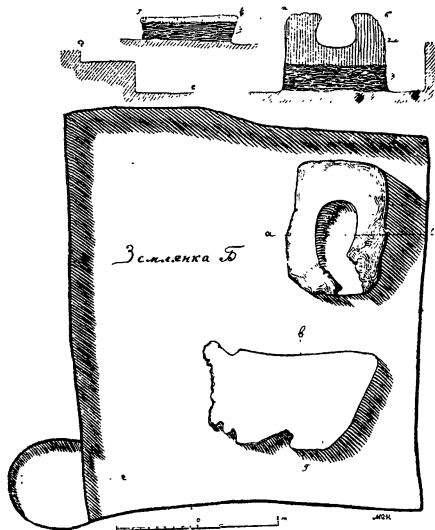
Іноді дно її виложено кусками граніту на підкладці з сирії глини, так званого по-місцевому—„глею“, який під впливом вогню дуже зміцнів і розбивався з важким зусиллям.

Трапляються випадки, коли біля самої печи знаходяться підмостки з такого-ж каміння.

В землянці Б (досліди 1924 р.) перед виходом з печи лежить набита з сирії глини („глею“) платформа на товстому шарі культурної землі, товщиною 0,20 м. Тоді як підкладка під піччю цієї землянки з такої-ж землі мала товщину 0,45 м. Таким чином і тут спостерігається бажання поставити сидячого перед піччю на платформі чоловіка в гарне положення відносно входа в неї.

Улаштування печи в землянці Б викликає де-які міркування. І піч і те, що я зву платформою, були зроблені на чорній культурній підсипці, підставці. Вражіння таке, ніби-то землянка де-який час існувала без печи й платформи; потім, вже значно пізніше, коли наріс в землянці досить товстий культурний шар, на ньому просто поставили й те й друге, а решту непотрібного наросту викинули за межі землянки. Бо дійсно: на що було-б брати для збудування печи, яка сама зроблена з жовтої глини, ґрунт з завжди пухкої культурної землі, коли-б вона будувалась одночасно з копанням самої землянки в жовтій, глинястій, дуже витривалій землі.

З огляду на те, що землянки, відкриті дослідями 1906 року, хоч і дуже коротко, вже описані були мною й опубліковані (див. „Изв. Имп. Археологич. Ком.“ вип. 22, стор. 55—68), в сучасний момент додаю короткий опис землянок, відкритих дослідями минулого літа 1924 року.

Малюнок 2.

Землянка А. Містилась на самому південному краю городища, на південний захід від землянки Д (досліди 1906 року—на протязі приблизно 10—12 м.). Обрізи стінок її показалися під товстим шаром культурної землі на досить великій глибині, що досягала півтора метри, при чому і тут вони були ще збиті й не так ясно обрисовувались.

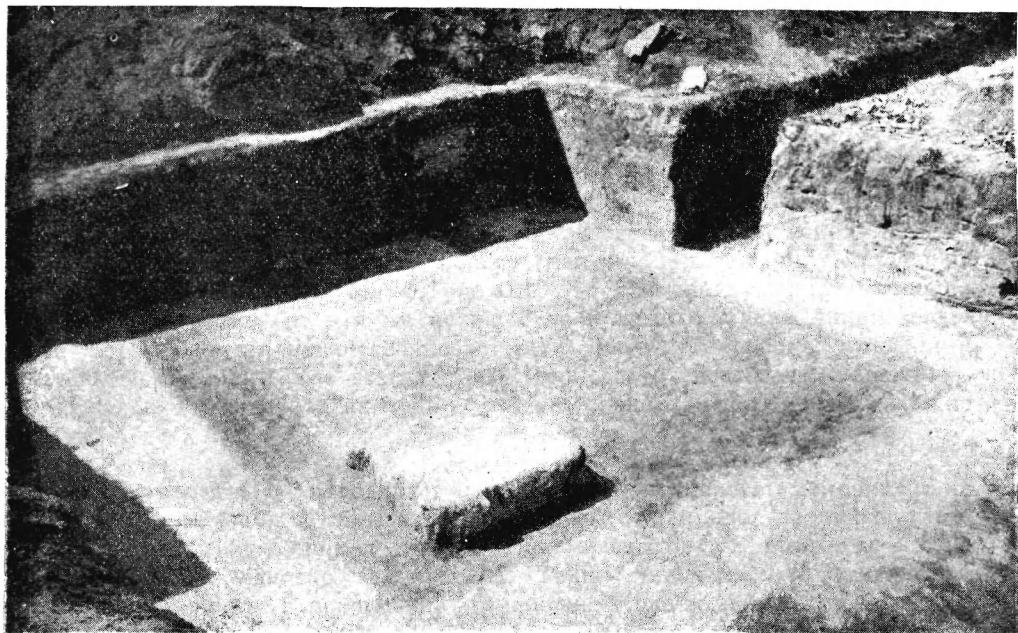
Землянка мала розміри: з півдня на північ—4,24 м., і з заходу на схід—4 м. в південній частині і біля 3,70 м. в північній. В східній стінці малось чотири різні ухили. Стінка ця ламалась: від прямого північно-східнього кута вона йшла по перпендикулярному напрямкові до 0,87 м. своєї довжини, потім робила збочення, випинала на зовнішній бік півколом і це займало, таким чином, майже більш ніж третину всього розміру стіни. В цьому зовнішньому виступі як раз під самою стіною, як далі виявилось, було зроблено поглиблення перед піччю, яка вирита була в долівці, в самому північно-східньому кутку землянки. Відціля стінка круто повертала на південь, землянка таким чином поширювалась (довжина цієї стінки 0,40 м.) і потім вона знову йшла в напрямкові, перпендикулярному стінкам північній і південній на протязі 1,71 м. Крім того стінка північна переривалась на віддаленні 1,30 м. від північно-східнього кутка землянки приєднаною до землянки круглою ямою, діаметром 1,76 м. Стінка мала довжину біля 3,70 м. В землянці не було ніякої ознаки, щоб там коли-небудь стояли або платформи, або прилавки, крім тієї частини, яку займала північно-західня піч, що стояла на підмостці. Піч ця була в дуже попованому стані, знаходилась на глиняній підмостці, котра, як і сама піч, зруйнована. Певні форми встановити було трудно. Піч була кругла, оскільки можна міркувати з частин, що залишилися. Навкруги цієї печі, а також і в південно-західньому кутку землянки знаходилась сила золи, вугілля з кістками, які займали досить велику площу до 1 м. в діаметрі, з нерівними краями, й досягали товщини до 0,30 м. Це все решта життєвих потреб, але чомусь не винесених за межі землянки. Підсіпка під піч мала височінь біля 0,40 м., а дно самої печі знаходилось на глибині 2,20 м. від поверхні городища. Кругла яма, що знаходилась за піччю й переривала північну стінку, з'єднувала цю землянку, видимо, з іншою землянкою, куток якої захопила наша розкопка в північно-західньому напрямкові. Цей куток зливався з круглою ямою. В північно-східньому кутку ями знаходилась піч напівкопана в долівку і напівналіплена поверх долівки таким чином, що вхід в неї починався навіть нижче поверхні долівки. Горішня її частина була попована і збереглася лише внутрішня поверхня з дуже опаленої глини.

Землянка Б. Розміщена була в північному напрямкові від землянки А, на віддаленні 4 м. по простій лінії (Табл. I. Малюн. 2). Це також чотирикутник з неправильно збудованих стінок: північна дуже зогнута, як і південна, протилежні їм стінки мають невелику зміну простоті. Розміри землянки такі: з півдня на північ 5,10 м. в найширшій частині, а з заходу на схід 4,15 м. з південного краю. Дно землянки злегка похилилось до печі. Стінки вирівняні гарно, рівно. Ніяких прилавоків немає.

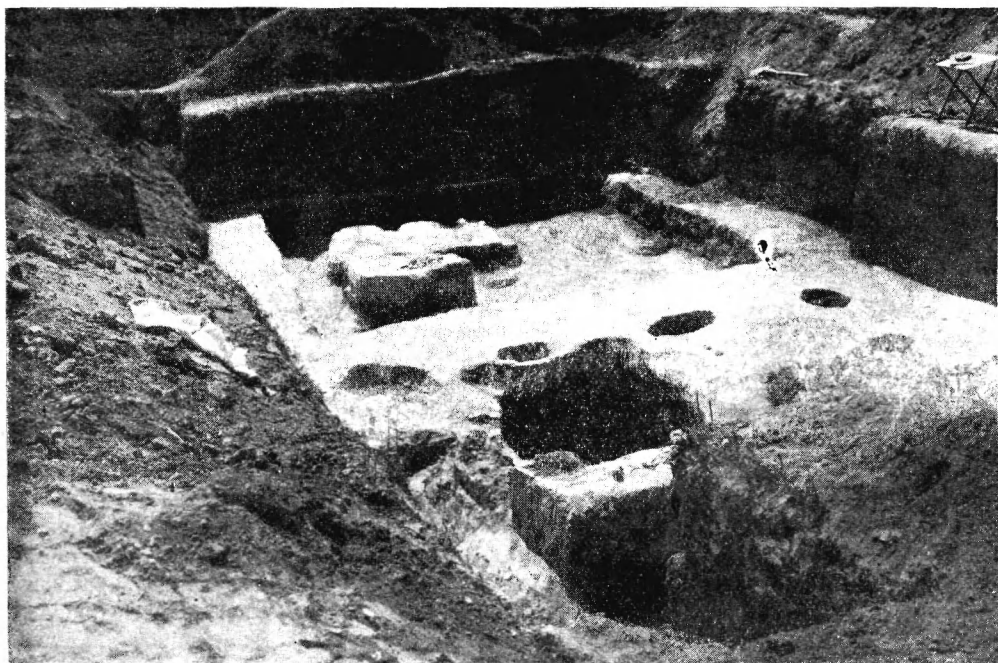
У південно-східньому кутку землянки мається ніби-то кругла яма, пристосована до землянки так, що третина її плану ввійшла в землянку. Долівка її знаходилась вище долівки землянки на 0,37 м. Можливо, що ця ямка була не що інше, як маленький поріг, через який вільніш було ввійти до землянки, бо ніде з інших боків таких порогів, завжди необхідних для землянки, не було (мал. 2, літ. д, е).

В північно-східньому кутку землянки розташувалась піч на платформі, зробленій з культурної землі, завтовшки від долівки до початку її

Таблиця І.

а) Землянка Б.

б) Землянка В.

(Досліди 1924 р. Обидві з Сходу—Півночі).

з північного боку 0,45 м. і з півдня до 0,35 м. Піч мала продовгасту в плані форму з дуже оббитими, облущеними стінками: стеля її вже проламана, вихід зіпсований. Але внутрішні стінки в тій частині, яка збереглась (а збереглась вона, оскільки можливо гадати на підставі детального вивчення решти, більш як на половину своєї височіни дуже гарно), зроблені були ретельно, чистенько, з правильно заокругленими кутками (як показано на мал. 2). Товщина бокових стінок досягала 0,35 м. Стінка-ж північна мала товщину 0,50 м.

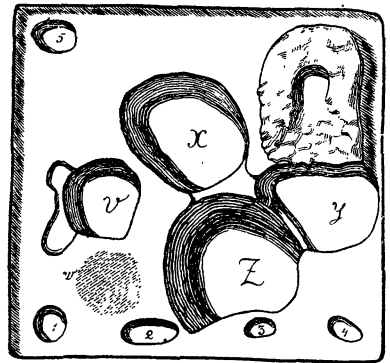
На протязі 0,70—0,80 м. від печи розмістилась на насипаній культурній землі товщиною з півночі до 0,25 м. і з півдня 0,20 м. платформа найбільших розмірів—2 м.×1,25 м. Вона зіплена з сірої глини—„глею“ з підмішанням до неї, можливо, попелу (малюнок 2, лит. в, г). Ця верхня накладка мала товщину від 0,7 до 0,10 м. На ній дуже приємно було сидіти перед піччю, на ній же можна було й лежати. Таким чином в деякій мірі це був піл нашої селянської хати. Краї її, особливо південний і західний, обламани, але все-ж таки вона добре збереглась. Верхня накладка дуже міцна, збита як черинь, ніби-то опалена. Проте вогню вона не бачила.

Землянка В. Розмістилась в напрямкові на північ від землянки Б на віддаленні 1 м. (табл. I, б). Західня та східня стінки цієї землянки трохи не збігаються в одну лінію з тими-ж стінками землянки Б. Майже те-ж саме спостерігаємо й відносно землянки А. Таким чином ніби-то намічається якась планомірність в розміщенні землянок. Коли-ж порівняти дані, які одержані проложенням на схід від землянок Б і В кесоном, на віддаленні 5 м., а також наслідками від всієї поперечної (через все городище) траншеї-зондажа, що проходить рядом же й по тій же лінії, то можна думати, що як раз в цьому місці землянок не було, що тут ішла поперечна дорога. Попереджаю, що ці міркування не базуються на певних фактах і тому не можуть бути прийнятими за аксіому. Я дозволив собі подати їх лише як проблему, яка потребує більшої кількості фактів, ніж ті, якими володіє сучасність для ствердження цієї думки.

Стінки землянки В (малюнок 3) були дуже попсовані, обвалені. Лише на долівці її можна було бачити план. Це теж чотирикутник, долівка якого знаходилась на глибині—1,40 м. від поверхні городища. Розміри її рівні 5×4,15 м.

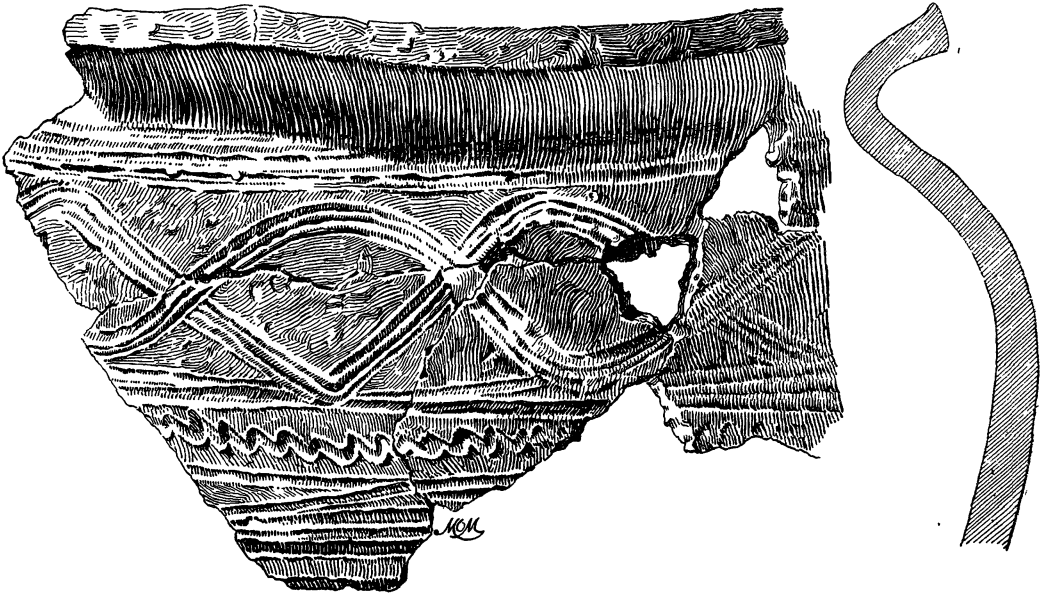
В північно-східньому кутку землянки на долівці без платформи, але на високому підвищенні знаходилась піч в дуже кепському стані. В плані вона продовгаста, як і піч попередньої землянки (Б). Північна її частина збереглась краще, тоді як південна, що мала вихід, до самого поріжка, до череня, була обламана. В середині в печі, дуже обпаленої, знайдено в золі багато різних черепків; між ними де-кільки черепків, які підходять один до одного й складають частину великого посуду, прикрашеного лінійним та хвилястим орнаментом (мал. 4). Крім цього багато й інших.

На долівці цієї землянки було вирито в ґрунтовій глині п'ять різної величини й глибини ям, що розміщені були таким чином: перша яма (У) знаходилась перед самою піччю біля її виходу; друга (Z)—рядом з нею в південно-західньому напрямкові; третя (X) вище від другої (рядом з піччю);

Мал. 3.

четверта (V) в західньому напрямкові від другої і третьої; в західньому напрямкові від ями Z знаходилось опалене місце (W). Перші три майже зливаються між собою своїми краями; з одної в другу часто мабуть лазили, тому краї збиті, зглажені, а з ями Z в яму У навіть стінка дуже знижена. Форма ям наближається до круглої, але з великими відмінами. Різна їх глибина, неоднакові розміри й різні форми дають вражіння безпорядку, хаосу,—ям випадкових, виконаних без всякого замислу, без потреби.

Малюнок 4.

Між тим, всі ями цієї землянки викликані були до життя явно технічними потребами того виробництва, для якого збудовано було всю землянку. В ямах X і Z (особливо в X) було знайдено багато уламків посуду, багато глини й де-кільки глиняних конусів з сирі невипаленої глини, також кусків в формі заготовлених грудок яйцеватої форми. Ця решта, як відомо, становить собою приналежність колишніх керамічних майстерень.

З західнього боку у ямки V, по її краях знаходяться два поглиблення, в яких добре було сидіти, спустивши ноги в саму ямку. Всі ями цієї землянки були не що інше, як приміщення для робочого, що стояв у ній і виконував свою роботу.

Крім цих ям, з південної сторони, з краю землянки було розміщено чотири маленьких ямки, майже в однаковому віддаленні між собою. Подібна-ж ямка знаходилась і біля північної стінки. Діаметр цих ямок—від 0,35 до 0,45 м. Глибина їх рівна від 0,20 до 0,40 м. Це гнізда для стояків, на яких підтримувались балки перекриття. Всі ямки цієї землянки точно обміряно (мал. 3, 1, 2, 3 і 4).

Залишились недослідженими землянки: I—в західній частині городища недалеко від валу; II виявив повздовжки (по довжині городища) зондаж-траншея. Вона лежить досить глибоко під товстим культурним шаром, має великі розміри й потребує великої затрати енергії й коштів. II—на північному краю городища, на кінці поперечної траншеї-зондажа, проложеної через усю ширину городища.

Знахідки. Найціннішим і при тому певним матеріалом, здобутим на городищах Роменського типу й зокрема на городищі „Монастирище“, як під час дослідів в 1924 році, так і в попередні часи, являються керамічні вироби: ріжний посуд і фрагменти від нього. Особливу-ж увагу звертають на себе ті цікаві узори, якими покрита майже кожна посудина, велика й мала, чи то глечик, чи сковорода.

Лише в неолітичну добу на фрагментах посуду з дюнних стоянок знаходимо такі широкі площі, покриті узорами, де, здається, майже весь горщик майстер бажає помережати. Майже таке саме явище помічається і в культурі наших городищ: барвистий узор, постійність, витриманість його мотивів і певність з боку технічних виконань.

Наслідуючи мотузковому узору в формі окремих, коротких вдавлених півваліків-рівчаків з поперечними вдавленими ще глибше зубцями в них, і далі узор з поглиблених смужечок—це найхарактерніші мотиви, що трапляються на багатьох фрагментах посуду.

Велика любов мешканця городища „Монастирище“ до окрас яскраво виступає в керамічному виробництві, можливо, найпродуктивнішому і що найбільш відповідає потребам людности того часу. Тут часто помітно, як чоловік захоплювався красою, він бажав її і дбав про те, аби красаота була навкруги його, навіть на тих звичайних речах, на які в сучасний момент не звертає увагу людність.

Форми керамічних виробів, що трапились при дослідях городища, в загальних рисах зводяться до однієї основної: півкулястого зверху й конічного знизу посуду різних розмірів. Ця загальна форма панує. Як виняток, треба згадати знайдену в 1906 році посудину в формі витягнутої до гори макітри з прямими краями („Изв. Имп. Арх. Ком.“, в. 22, стор. 59, мал. 30). Іншої форми немає. Розміри горщиків найрізноманітніші, від самого маленького горщика, біля 0,10 м. височиною до розмірів 0,50 м.

Крім горщиків, дуже часто трапляються (здається, не в меншій мірі) уламки сковородок звичайної форми сучасних чавунних сковородок, але з одною відмінною: з такими товстими стінками та денцем, які досягають 0,025 м.

Всі горщики, треба гадати, як з цілих, так і з фрагментів їх—мають дуже широкі шийки й завжди з дном невеликого діаметру.

Глина, що служила матеріалом для посуду, завжди нехитрого ґатунку: погано вимішана, не завжди гарно випалена, в більшості має багато домішки шамота, який виділяється великими шматками. Крім шамота, в одному з великих уламків з чорної глини, а також і в де-яких червоних черепках, була свого часу покладена в великій кількості домішка якогось зерна, близького своєю формою до проса, яке під час опалення вигоріло, залишивши після себе правильної форми пустоти з дуже гладенькими стінками, на яких помітна (в дуже збільшене скло) структура поверхні погорілого зерна. Це явище надзвичайно цікаве й, оскільки відомо, до цього часу не бралось на увагу дослідниками. Керамічний посуд таким чином робився значно легший і потребував менше огневої енергії. Можливо, що й інші технічні умови примушували майстра до таких засобів. Поверхня посуду, завдяки цупкій домішці, дуже нерівна, згорблена. Хоч і рідко, але все-ж і там трапляються черепки з рівною поверхнею делікатної виміски. Не дивлючись на те, що черепок завжди товстий, він і завжди крихкий. В переломі він дуже нерівний, раковистий. Рідко трапляються черепки іншого характеру: з густої маси й рівні на переломі. На них і визерунки зовсім інші. Їх зазначаю при дальшому описі.

З червоним коліром черепки попадаються частіше ніж з чорним. Черепків сірих дуже мало.

Іноді вони погано випалені: півтовщини вони червоні, а далі чорні. Внутрішня частина їх майже завжди чорна й невипалена.

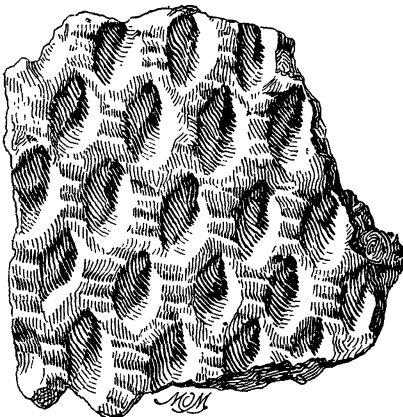
Товщина стінок посуду іноді дуже велика. Звичайна товщина їх біля 0,01 м., рідко тонше, але часто й значно товще. Ні на одному черепкові із дна посуду не помітно знаків майстрів, як це буває на керамічних виробках словянських після X стол.

Що ж до орнаментациї керамічного посуду городища „Монастирище“, то вона розподіляється на дві великі групи, згідно з їх технічними засобами виконання: I—ямочний і II—смужковий. Перший тип розподіляється на цілий ряд відокремлених один від одного узорів згідно з їх технічними засобами виконання.

Ці два елементи в різних напрямках та комбінаціях і складають орнаментацию посуду.

Крім них на городищі знайдено ряд черепків, яких не траплялось у дослідях попередніх і які взагалі виходять за межі тих характерних і типових, що належать до культури городища „Монастирища“. Вони відрізняються від решти як технікою, так і своїми рисунками. Перераховую їх групи.

I. Червоні черепки не товстих стінок з великою домішкою білих вкраплень, грудочок шамота та великої сили зернят кварця, цеб-то просто піску. Глина гарно вимішана, густа. Вся поверхня їх покрита ямочним орнаментом (малюн. ч. 5), як взагалі на черепках епохи неоліту. Ямки йдуть по горизонтальній простій одна за одною. Ямки слідуєчого ряду розміщуються не проти попередніх, а проти порожніх місць між ямками попереднього ряду. Виконані натиском палічки, яка закінчується двостінним зрізом. На протилежному боці черепка, всередині в посуді, ямкам відповідають горбочки, які поволі, але високо підіймаються. Це свідчить, оскільки натиск і ямка сильні. По всьому такому орнаменті йде ряд паралельних горизонтальних, ледве помітних вдавлених рядків, які зроблені не до нанесення ямок, а, здається, після того. Ця технічна особливість добре помітна на де-яких черепках: смужки ці йдуть по поверхні, навіть заходять за край видавленої ямки, переходять в глибину її та в де-яких випадках, йдуть через усю внутрішню частину ямки. Таким чином ясно, що смужки є наслідок якоїсь праці над посудиною до її опалу, але після нанесення орнаменту. При чому на де-яких черепках з цим орнаментом помітно, що смужки виконані не засобом протягнення інструменту по сирій глині, а засобом вдавнення, натиску. Вражіння таке—ніби-то після виробу посуду на нього накладалося якусь річ з цілим рядом смужок.

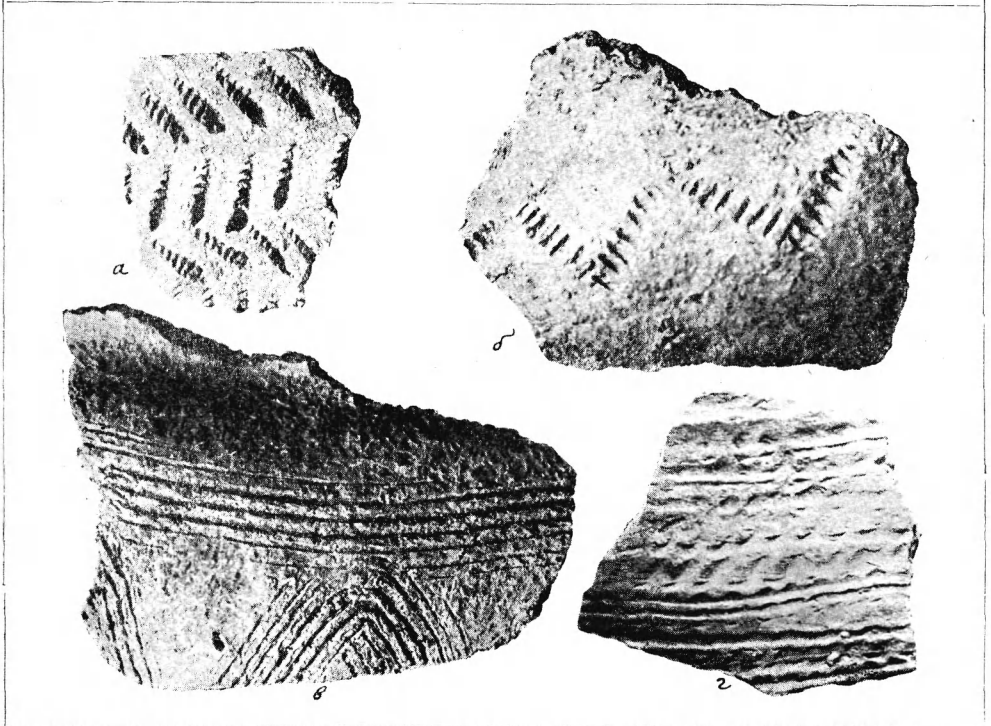
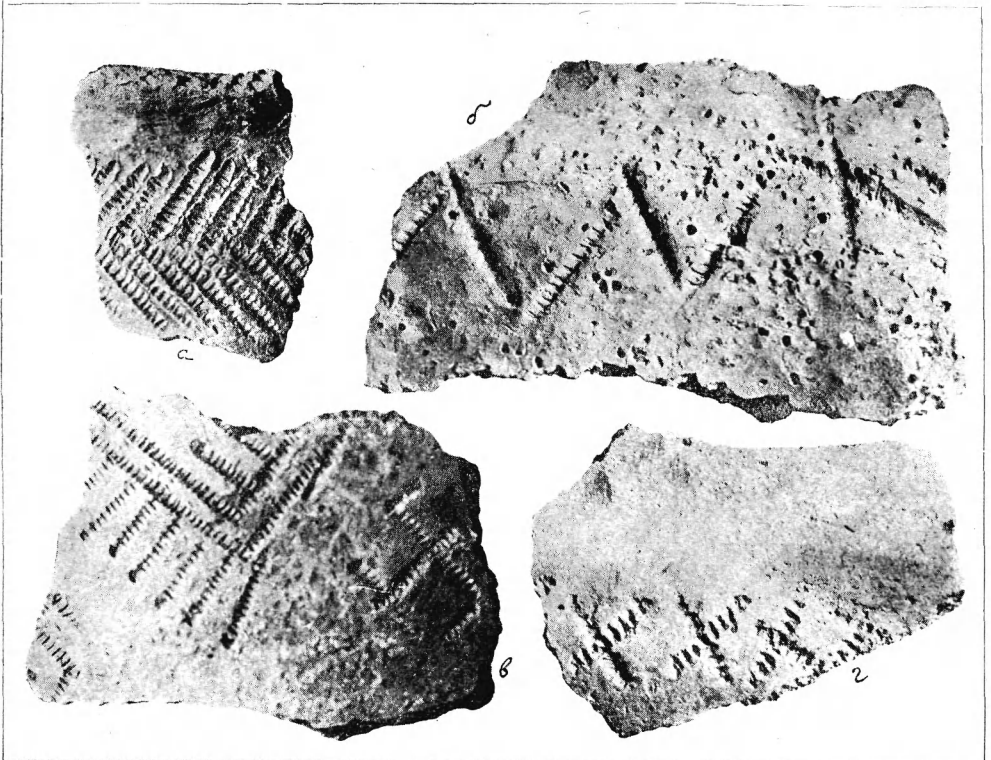
Мал. 5.

II. Черепки в більшості сірі, іноді з переходом до темного, часом до червоного коліру, з гарно вимішаної глини з товщиною стінок не більше 0,01 м. На де-яких непомітно домішки кварцевих зернят, на других така домішка мається. Поверхня їх гладенька, чистенька. Узори мають форму горизонтальних рядків похилих, нарубаних ударами гострих інструментів (іноді й тупих), які нагадують іноді ялинку (мал. 6). Форма одних із ударів нагадує хлібні зернята (мал. 7), а інших—вузького трикутника, вістрям униз, виконаного інструментом дуже гострим, що нагадує інструмент металевий. Крім таких нарубок, по черепку йдуть в прямовісному напрям-

ментів (іноді й тупих), які нагадують іноді ялинку (мал. 6). Форма одних із ударів нагадує хлібні зернята (мал. 7), а інших—вузького трикутника, вістрям униз, виконаного інструментом дуже гострим, що нагадує інструмент металевий. Крім таких нарубок, по черепку йдуть в прямовісному напрям-

Таблица II

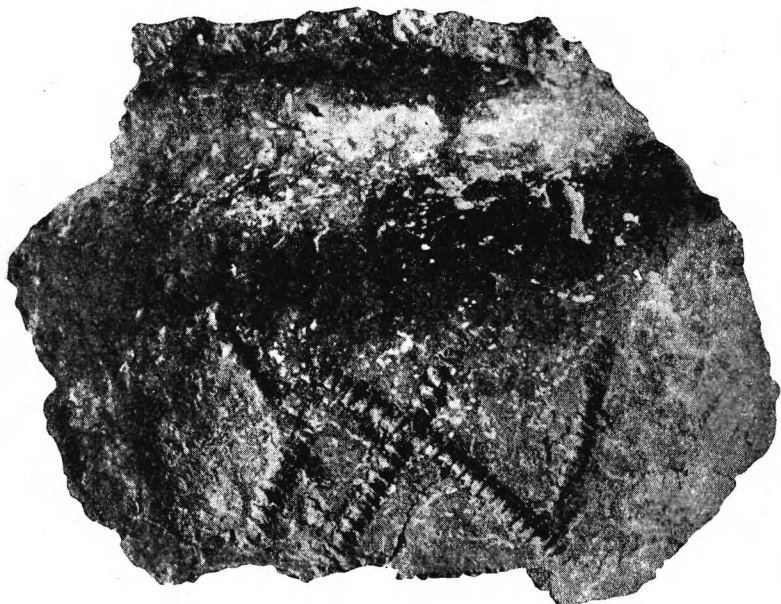
А

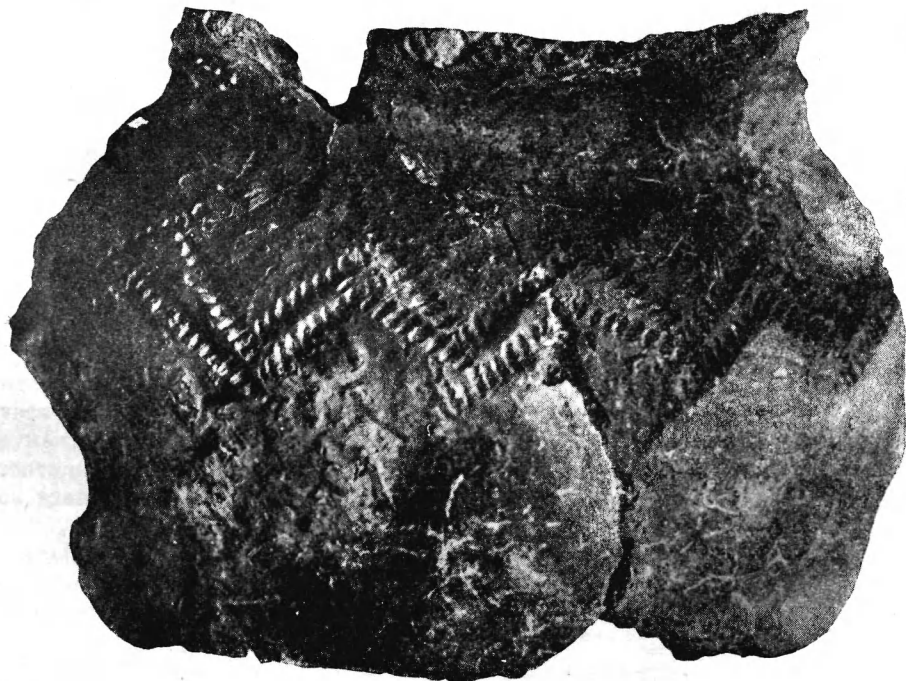
Б

Таблица III

а.

б.

кові ряди майже паралельних вузеньких смужок з великими віддаленнями одна від одної. Кількість таких черепків дуже обмежена, як і кількість першого типу. Цей тип черепків характерний взагалі для мідно-бронзової доби.

III. Черепок червоний зверху й чорний всередині, має товсті стінки з домішкою кварцевих зернят. Глина гарно вимішана й густа. Домішка керамічного шамоту помітна лише в невеличких шматочках.

Верхня частина покрита рядом паралельних смужок, що знаходяться в різних напрямках між собою й витворюють таким чином узор.

Черепки такої техніки та й їх узори звичайно відносяться до тієї-ж мідно-бронзової доби.

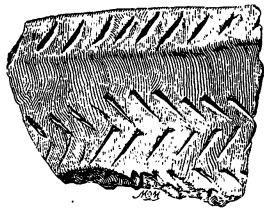
IV. Далі йдуть черепки сірі з гарно вимішаної глини з тонкими стінками. Шамота й кварцевих вкраплень не помітно. Поверхня покрита паралельними рядками, що чергуються між вузенькими та більш широкими смужками; останні тягнулись по поверхні, виображаючи то притиск, то послаблення інструменту (табл. II, літ. 2); інструмент широкою смужки був зубчастий, тому й смужка в місцях притиску зубчаста.

V. Черепок сірий, з червоначним відтінком, тонкостінного посуду. Поверхня рівної обробки, покрита паралельними рядками горизонтальних смужок, похилих з правого боку; зверху ліворуч вниз смужки з похилими ямками— підробок чи наслідування під мотузаний узор (з ямками, похило розміщеними відносно загального напрямку смужки, малюн. 8).

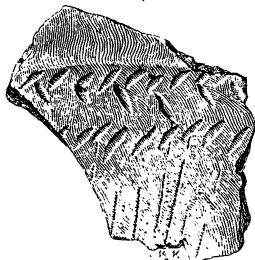
VI. Група сірих, червонуватих та червоних черепків гарно вимішаної глини з невеликою кількістю домішки шамота та зернят кварця (ледве помітного). Особливою характерністю їх являється горизонтальний ряд розміщених на поверхні високих горбиків (на шийці, або біля самої шийки), які виконано глибоко вдавненою в стінку посудини цуркою з напівкруглим кінцем. Поверхню цих фрагментів покрито паралельними рядами похилих вдавлених рядків, які виконані особливим засобом: в горизонтальному напрямкові, по поверхні посуду тягнувся по сірій глинній інструмент, що мав широкий гострий край з зубцями. Інструмент тримали в руці не сторч, а в похилому напрямкові відносно горизонталі; коли його притискували, то в узорі тоді відбивалась вдавнена похила смужка, коли-ж притиск зменшувався, то наслідком з'являлась поверхня з легенькими горизонтальними й паралельними рядками смужок, які ніби-то закінчуються в глибині вдавненої похилої зубцями. Вище горбиків—ряд горизонтально паралельних вдавлених смужок (мал. 9).

Внутрішня поверхня цього посуду покрита рядами глибоких паралельних смужок з мягкими краями.

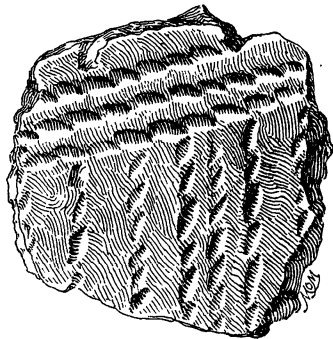
VII. Черепок сірої глини, вимішки середньої якості, з червоною поверхнею всередині, з домішкою великих грудочок шамота. Поверхня нерівна, горбо-

Мал. 6.

Мал. 7.

Мал. 8.

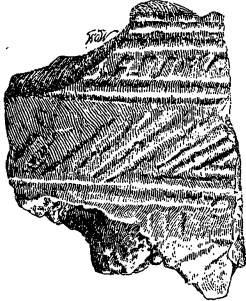

Мал. 9.

вата. На зовнішній поверхні в місці звороту йде від плеч горщика до його шийки горизонтальний ряд парних нацюканих ямочок, так що одна розміщується вище другої (малюн. 10). Ямки виконані кінцем трубчатої цурки, можливо лише половиною її. Треба думати, згідно з скривленнями черепка, що горщик має великий діаметр.

Мал. 10.

Мал. 11.

VIII. Черепок міцний, з гарно вимішаної чорної глини, тонкостінного посуду. Домішки кварцевих зернят багато. На поверхні він прикрашений рядками паралельних похилих та горизонтальних глибоко вдвлених смужок. Який узор склали смужки, по решті черепка сказати трудно (малюн. 11).

IX. Сірий черепок, з чорнавою поверхнею, з тонко обробленої, гарно вимішаної, густої глини без видимих слідів шамота та зерен кварця, з гладенькою поверхнею. По зовнішній поверхні—ряд паралельних горизонтальних наліплених рубчиків. Внутрішня поверхня має решти слідів обробки посуду, що нагадують рядок тоненьких смужок пасмами. Останні йдуть в різних напрямках.

X. Ряд сірувато-жовтих тонкостінних черепків з гарно вимішаної й добре випаленої глини з слідами слюдяних шматочків (і скла?). Домішка іншого шамоту мало примітна. Поверхня гладенька й чиста без жадних узорів. На деяких маються круглі дірочки, що доходять по розміру до 0,005 м. Вони просвердлені після опалу посуду. З якою метою? Трудно гадати, коли була зроблена дірочка—чи тоді, коли існував горщик, чи вже в черепкові. Слідів, які вказували-б на те, що через дірочку проходила яка-небудь вісь або мотузок—нема. Коли дірочка й існувала в верхній частині горщика, то виключно для того, щоб виливалось через неї.

Вищезазначені черепки знайдені на городищі в дуже обмеженій кількості. Кожна з названих груп має не більш п'яти невеличких уламків; деякі мають всього лише два шматочки, а то іноді й один, як, наприклад, в групах III, IV, V, VII, VIII і IX. Вони зовсім не були помітними в тій великій кількості звичайних, типових для нашого й інших подібних же городищ, черепків, які там переважно попадаються. Весь час вони роблять вражіння чужих цьому городищу уламків, занесених сюди (в цю культуру) відкілься з інших місць. Між тим всі вони знайдені на глибоких місцях і цілком не порушених частинах культурних шарів городища. Єдиний здогад міг би пояснити появу цих черепків в культурних верствах городища,—що мешканці його, від яких залишились ці черепки, що названі мною „типовими“, осіли на цьому місці, знайшли вже тут культурні верстви людности, що мешкала в цій місцевості задовго до приходу нашого народу. Але поки що в найнижчих шарах городища не знайдено яких-небудь ознак такої попередньої культури.

Таких черепків зовсім не траплялось і в попередніх дослідах. Як виняток, був знайдений маленький шматочок черепка типу групи II в дослідах 1906 року, коли він звернув на себе увагу своєю відокремленістю серед нашої культури. Як би там не було, на всякий випадок я додаю малюнки всіх типів цих узорів для всебічного порівняння, для майбутніх дослідників.

Велика решта фрагментів посуду відноситься до зазначених двох типів характерних для культури городища Роменського типу.

І. Група—ямочний узор.

Узори цієї групи складаються із вдавленого в стінку посуду рівчака напівциліндричного, різної ширини, довжини й навіть глибини, з цілим рядом густо посажених поперечних зубців, які глибоко входять в глину. Зубці зустрічаються широкі, кінці їх звужуються. Віддалення між зубцями дуже вузькі. Інші зубці трапляються широкі, але з маленькими віддаленнями між собою. Вузькі зубчики роблять вражіння, ніби-то їх виконано кістяною, або металевою платівкою, вдавленою рубом, тоді як широкі зубці, явно, виконані іншим засобом. Щоб зрозуміти цю техніку, треба простудіювати узор: кожний зубець в своєму поглибленні має три похилі (відносно напрямку самого зубця) поглиблення, що залишились в глині від вдавленого скрученого мотузка. Таким чином, узор цей міг бути виконаний або-ж вдавленою в глину платівкою, що поставлена руба, або-ж, на решті, цуркою коротких розмірів, що обмотана скрученим мотузком: вона й залишила в глибині відбитку сліди трьох кривих поглиблень. На інших шматках помітно ясно подвійне поглиблення, виконане вдавленням твердого зубця на інструменті, яким роблено узор.

Рівчаки ці складають різні узори. З них поки що трапились такі мотиви:

А. Пасмо похилих, попарно розміщених, паралельних рівчаків, йдуть з великими перервами поміж парами. Часто-ж нижче від першого пасма йде з нахилом в тому-ж напрямкові друге пасмо.

Б. Кривулька. То широкими кутками, то гострими в одну лінію, іноді й повійними, йде узор по плечах посудини. Іноді рівчак до рівчака підходить ретельно, справно (табл. II, лит. Б, б); буває-ж і так, що кінець одного переходить за кінець другого, а то й не доходить (табл. II, лит. А, а). Коли йдуть паралельні рівчаки, то їх рівнобіжність не завжди витримана, цей мотив іноді ускладнюється тим, що до одної сторінки кривульок додається ряд прямовісних рівчаків, що немов поросли від основних; в кутках же кривульок поміщається відомий знак — „свастика“ (табл. II, лит. А, в). Такий багатий мотив дуже красивий; сам черепок посуду, на який він нанесений, до того-ж гарно вимішаної глини і добре випалений.

В. Хрести. Два рівчаки перехрещуються між собою або під прямим кутом, або під похилим так, що кінці одного хреста не з'єднуються з кінцями другого (табл. II, лит. А, г).

Мотив цей іноді ускладнюється другим рядом хрестів, що йде нижче від першого ряду таким робом, що нижчий хрест поміщається проти площини між хрестами першого, а верхні кінці його з'єднуються з нижчими кінцями першого ряду.

Той же мотив хреста іноді ускладнюється додатковими рівчаками, що підходять до нижчих кінців хреста, внизу якого мається горизонтальний рівчак (табл. III, лит. а). Трудно далі прослідити цей мотив за відсутністю цілого зразку. Крім того черепка, який дається на малюнкові, інших не знайшлось.

Г. Ялинки. Ряд паралельних похилих рівчаків в один бік доповнюються другим рядом з рівчаками, похиленими в протилежний бік, і всі разом складають узор, що нагадує гілку ялинки (табл. II, А, а і IV, 4). Часто до цих двох рядків додається знизу ще й третій, і тоді чистота мотиву ялинки порушується. Часто-ж буває й так, що по посудині йде дві горизонтальні (між іншим ніколи не буває вона прямовісною) ялинки, одна під одною й тоді виходить, що кінці однієї захоплюють кінці другої.

Дуже рідко, але було де-кілька випадків, коли нижче від узорів, відомих

нам уже і з своєї техніки й мотивів, траплялись як додаток де-кілька ліній смужкового узору, в формі хвилястих пасом, дуже дрібних, паралельних, нанесених ніби-то інструментом, немов гребінцем.

Оце всі мотиви зазначеної техніки, які до цього часу траплялись у городищі.

Перейдемо до смужкового узору.

Він різко поділяється на два типи:

А. Ряд паралельних смужок, широких, легенько проведених по поверхні, з великими віддаленнями між собою. Цей ряд займає головним чином плечі посудини. Іноді смужки йдуть попарно, іноді по одній смужці на великому віддаленні одна від одної. Виконані вони короткою стороною, можливо, дерев'яної цурки, що ледве торкалась матеріалу. Ця техніка гарно помітна на малюнку 4.

Б. Другі смужки йдуть пасмами по де-кілька штук вмісті, з дуже великим віддаленням одна від одної, по шість, сім і вісім смужок, виконаних, видимо, зубчатим інструментом на зразок гребінця.

В узорі типу А ряд паралельних смужок після трьох, чотирьох смужок переривається широкою полозою з хвилястими смугами, що йдуть в двох протилежних напрямках і утворюють таким чином узори, які скидаються на форму яйця (малюнок 4).

Після них знов починаються горизонтальні паралельні смужки в кількості двох, іноді трьох. Під ними йде смужка з маленькими хвилями, яку обмежує знов така смужка, а то й дві. Іноді після двох смужок тягнеться смужка хвиляста, а нижче—цілий ряд горизонтальних паралельних. Узор цей нанесено сміливо, вільно, з великим нестриманим розмахом руки, для якої, здається, не було ніякого обмеження в просторі (малюнок 4).

В узорі типу Б після горизонтальних рядів дуже поглиблених смужок, що скупчені пасмом, відкривається дуже широка смуга, по якій крутими й високими хвилями йдуть ті-ж пасма глибоко врізаних смужок, зроблених тим же інструментом. Їх внизу закінчує знов пасмо. Цей узор більш стриманий, ніж попередній, але в йому теж відчувається сила простору, вільності й певності. Такий узор міг з'явитись на широких площинах великого посуду (табл. II, літ. Б, в).

Цими двома типами з обома відмінами закінчується орнаментация посуду.

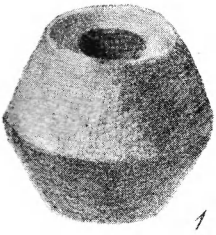
Фрагментів посуду з узорами ямочного характеру на городищі знайдено значно більше, ніж останнього, смужкового. Черепки з смужковим узором майже виключно червоні, тоді як з узором ямочним дуже багато черепків чорних. Стінки посуду з червоним черепком, не дивлячись на їх надзвичайну величину, не товсті, вони досягають товщини 0,01 м. Черепки чорні в своїх стінках мають майже ту-ж товщину, але величина їх значно менша. Ні одна посудина з чорними стінками не досягала в своїх розмірах до тих, які мала посудина з червоними стінками.

Мені здається, що черепки червоного посуду з смужковим узором належать до доби пізнішої, ніж черепки посуду чорного, з ямочним узором. І техніка виготовлення глини, й її опал, і величина, й вільно виконаний узор, і далеко одігнуті в бік вінця з їх профільовкою, більш складною, ніж у посуді з ямочним узором,—все це, на мій погляд, характеризує добу пізнішу.

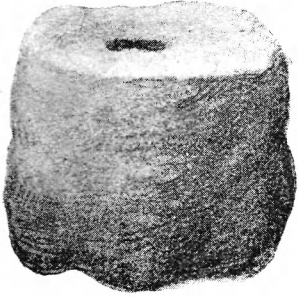
Крім зазначеного посуду, в городищі знайшлося багато глиняних сковородок, про які вже я згадував.

Ці сковородки нагадують не тільки своїми загальними формами й розмірами сучасні сковородки, але й всі їх деталі відповідають цим останнім. Вся ріжниця полягає лише в товщині стінок цього посуду. Починаючи від 0,01 м. товщина їх досягає в місцях збочень чи переломів аж до 0,025 м.

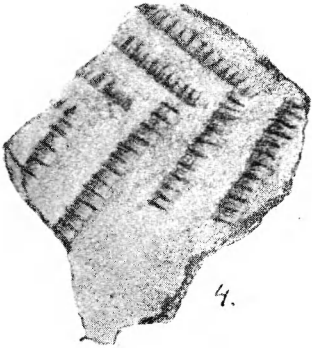
Таблица IV.

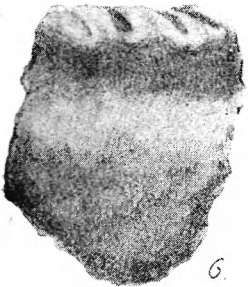
1

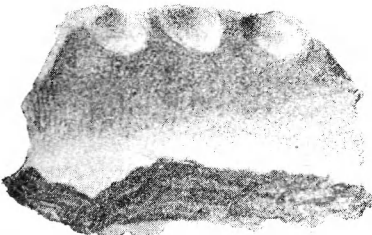
2

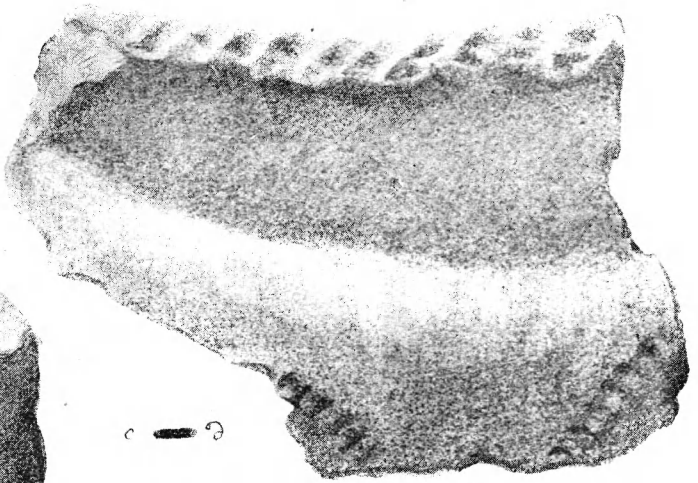
4

6

8

3

с — д

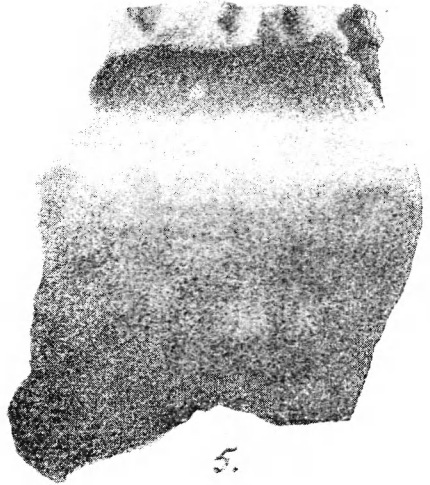

с — д

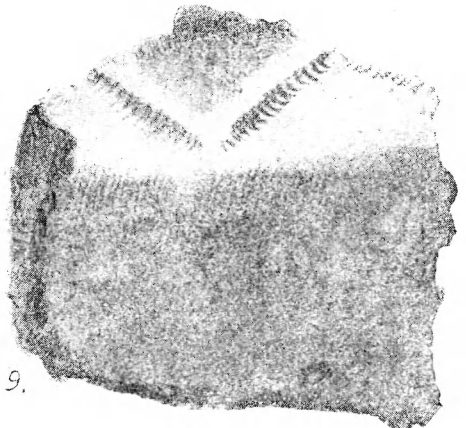
α — δ

α — δ

7

5

9

Таблица V.

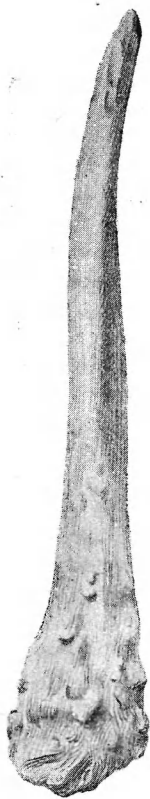
1

2

3

4

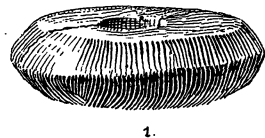
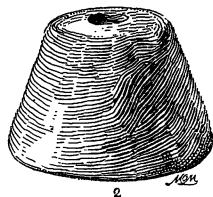
5

Дно сковородки завжди рівне й тонке. Іноді воно прибирає опуклої форми в центрі; знизу-ж відповідає їй поглиблення, так що дно, завдяки цьому, не робиться товщим. Вінця сковородки завжди підіймаються вгору поволі; ніколи не помічалось різкого злому до повороту. При чому буває іноді так, що всередині згин підіймається поволі, тим часом як зовнішня частина, що йому відповідає, має більш різкий під'юм. Де-кілька характерних уламків таких сковоронок я вже опублікував („Изв. И. Археол. Ком.“, вип. 22, стор. 68, мал. 39). Височина вінчиків різна: починаючи від 0,01 м. вона доходить до 0,03 м.

Завжди краї вінчиків мають на собі окрасу в вигляді узору, чи то ряду ямок, нанесених пальцем руки з відбитком нігтя (табл. IV, ч. 5, 6 і 8) (це являється найбільш розповсюдженим), чи то поперечного рівчака з зубцями—цеб-то узору типу I групи (табл. III, літ. а і б і табл. IV, 3). В дуже рідких випадках край не має ніякого узору. І тут, таким чином, спостерігається та дуже велика любов до краси, яку вже я підкреслив вище. Ці сковородки нагадують мені такі-ж самі, що маютьесь в де-яких неолітичних культурах Середньої Європи, наприклад, в західній Германії. Там ця культура більш-менш відповідає добі балтійських кьойккенмеддингів, на гадку де-яких учених, хоч треба сказати, що ці „кухонні мітники“ й не мають такого посуду.

З речей глиняної продукції, знайдених у цьому році, крім фрагментів посуду, трапилось де-кілька глиняних так званих „пряслиць“. Ніхто, звичайно, не поручиться за те, що ці речі дійсно виконували в мешканців городища ту роль, яку їм надає їх назва. Ці речі на протязі свого многовікового існування в різних народів виконували різні ролі: вони дійсно надівались на веретено, від чого й прозвано їх пряслицями, служили як тяга, були окрасою замість намистин, вживались як гудзик, були окрасою зброї (біля узлечки), а в сучасний момент вживаються в Бретані як пряслиця. Як бачимо, їм знайома й роль окраси, й роль речі практичного вжитку. Яке призначення їх було в мешканців городища—гадати не беруся: не маю для цього певних підстав. Їх знайдено де-кілька різних типів: і в формі барильця з різким середнім ребром (табл. IV, 1), і в формі вирівняного (плескуватого) кружка з вирізаною по середині дірочкою (мал. 12,1), а також у формі зрізаного зверху стійка (мал. 12,2), рівно як і в формі м'ятого циліндра (табл. IV, 2). Можливо й так, що одна форма їх вживалась для одної мети, а друга для іншої. Трудно уявити собі, щоб і форма делікатного барильця (табл. IV, 1) і форма грубого, зім'ятого циліндра (табл. IV, 2) вживались в одній і тій же культурі, в одного й того-ж народу, на одному й тому-ж місці і для одної й тої-ж потреби.

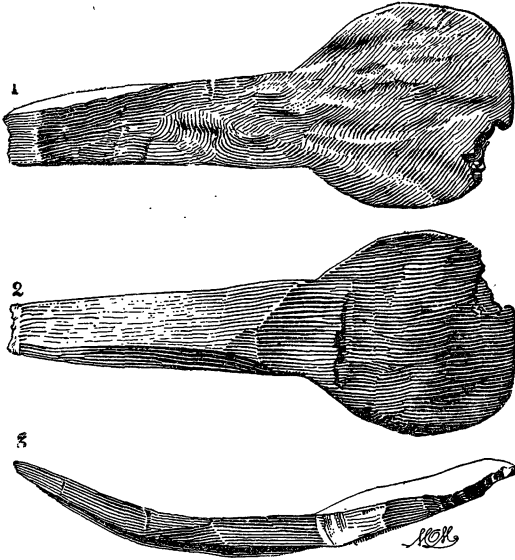
Керамічна продукція не обмежує знахідки на городищі: і в попередні рази, і в часи дослідів 1924 року, городище дало велику кількість кістяних виробів, поки-що цілком практичного вжитку. Це були, головним чином, ребра животин, застругані як швайка, шило. Іноді такі швайки були виконані з розколотої трубчастої кости, при чому в таких випадках ясно було видно, що така швайка потрібна була лише тільки для проколу, а не для проходження її через яку-небудь дірку, бо гостра частина її оброблена й вишліфована гарно, а частина, що її тримали в руці, мала горби, не-оброблені кутки, які виступали в сторони. Ні одного такого вістря не знайдено з дірочкою на протилежному тупому кінці, що свідчило-б про

Мал. 12.

инший вжиток його. На де-яких вістрях, дуже гарно вишліфованих, не помітно слідів різьби, тоді як на других таку обробку різьбою дуже гарно видно (табл. V).

Мал. 13.

Крім швайок, знайдених на городищі, трапилась одна кістяна ложка, остільки примітивних форм, що її скоріше можна було б зарахувати до заготовок для такої ложки. Виконана вона, здається мені, з черепної кістки якоїсь великої животини, тому що внутрішня її поверхня має такі горбочки й долинки, які дійсно відповідають тим кістяним частинам, що призначені переховувати мозок (малюнок 13). Протилежна зовнішня її частина недбало обстругана гострим інструментом (малюнок 13). Найбільші розміри ложки 0,132 м. $\times$ 0,05 м. Товщина кістки 0,009 м. в самому товстому місці. Свої думки про походження кістки не рахую неохитними.

Далі—знайдена в одному примірнику півкуляста частина кістки, надколінна чашка, просвердлена в центрі. Яке призначення мала вона й для чого була пристосована—трудно гадати.

З кістяних же речей при дослідах попередніх часів знайдено де-кілька амулетів з медвежого зуба з просвердленою дірочкою для привязування (табл. V, 1).

Що-ж до залізних речей, то питання про них можна поставити лише тому, що крім дуже обмеженої кількості залізних виробів в городищі зовсім не помітно іншого металу.

В дослідах 1924 року знайдено було маленького залізного ножика, правда, в дуже кепській стані, бо він лежав на купі в золі біля західної печи в землянці А. Його приналежність до цієї купи, до цього вогнища не підлягає сумніву. Знахідки кількості залізних речей в дослідах попередніх теж траплялись. Було знайдено ножика й крім того залізну швайку чи вузеньке долотце (табл. V, 7).

Не дивно, що ні разу не трапилось на городищі ні міді, ні бронзи. Гадаю, що її тут не було. Не випадкове явище й те, що, не дивлячись на велику площу, що знята дослідниками, так мало знайдено речей залізних. Залізо тоді було металом в цих місцях рідким, а міді й бронзи мешканці городища, дуже можливо, що не тільки й не бачили, але й не знали.

Коли вперше підходить дослідник до городища й знайомиться з його упорядкуванням та його топографією, то перше, що кидається в вічі (і то природньо)—це те, що городище винесено косою, на якій воно міститься, далеко від суші в луки, в болото, заховано в кущах лози, в очеретах, на самому березі річки. Дослідувач, поки не взявся за лопату, гадає, що мешканців цього городища природньо загнало в болото до річки дві мети: болото, через яке не пройдеш—спасе від ворога (тому дійсно на поверхні городища й нема з боків валів для захисту, а лише з боку можливого підходу до нього існує такий вал (цеб-то з боку коси), це раз, по-друге—мешканець городища був рибалка: його приваблювала річка й та риба, на яку ці

річки були колись так багаті. Але-ж лопата допомагає розвіяти останню думку. При всіх дослідах зовсім не було знайдено решток риби на городищі, ні її кісток, які як відомо так довго зберігаються, ні тим більше луски, що довго протистоїть руйнуючому впливу багатьох віків. Весь так званий культурний шар городища кишить від великої сили колотих та ламаних кісток ріжних животин, рогатого скоту, коней, собак, свиней, бобрів, кістками птахів і інших животин, кістки яких може знати лише фахівець. (Кістки з городища взято до Роменського музею).

Наслідки моїх дослідів на городищах тієї-ж культури в Роменщині: на городищі Глинському, городищі Г. С. Вашкевича і на Медвежівському до цього часу я не мав можливості опублікувати. Одно городище доповняє друге. Матеріал надзвичайної вартості чекає свого оброблення. І коли лиш буде відкрито й досліджено більше пам'яток, ніж нам відомо їх тепер, тоді матимемо повну можливість міркувати й про заселення краю до IX—X ст. нашої ери, наприклад: VI—VIII ст., до якого часу, можливо, буде належати й наше городище.

Київ. Жовтень 1924 р.
